
Sovietmetis Lietuvos kultūros istorijos šviesoje: projekto bandymas

Rasa Čepaitienė

Vilniaus universitetas,
Istorijos fakultetas,
Universiteto g. 7,
LT-2600 Vilnius

Šiame straipsnyje bandoma analizuoti sovietmečio prezentacijos bei absenteizmo fenomeną dabarties Lietuvoje ir santyki su jo paveldu. Aptariamos sovietinio periodo Lietuvoje dabartinių vertinimų (daugiausia negatyvių) priežastys. Rimtos šio laikotarpio pažinimo spragos tebejučiamos ir Lietuvos humanitariniuose moksluose, todėl, bandant konstruoti potencialią sovietmečio tyrimų strategiją, straipsnyje svarstomi klausimai, į kuriuos atsakius minėtas laikotarpis taptų aiškesnis, o jo vertinimai – įvairesni ir tolerantiškesni.

Raktažodžiai: sovietmetis, absenteizmas, prezentacija, istorija, atmintis, paveldas, istorijos didaktika

Pradėti norėtusi pabrėžiant patį pasirinktos temos paradoksalumą. Ar iš viso sovietmetis gali būti suvokiamas kaip marginalija, ar įmanoma jį tokiu laikyti? Nors sovietiniai laikai yra dar tokie artimi, kad visi daugiau ar mažiau juos prisimename, tačiau galima teigti, kad jie vis dar yra tiek mūsų istorinės sąmonės, tiek akademinų interesų pakraštyje.

Šį sovietmečio marginalumą reikėtų sieti su dviem dalykais – pačiu tikrovės išgyvenimu sovietmečiu ir mūsų dabartiniu supratimu apie tai. Pirmasis „marginalumo pojūtis“ remtųsi įspūdžiu, kad sovietinių žmonių tikrovės patirtis iš esmės buvo suskilusi. Oficialiosios galios propaguojamas diskursas palaikė iškreiptą pasaulėvaizdį, orientuotą į utopijos įgyvendinimą, ir bent jau formaliai niekuomet neatsisakė pretenzijų jos siekti. Tai neišvengiamai turėjo stumti alternatyvius realybės aprašymus į visuomenės sąmonės paribius – tą rodo Atgimimo pradžioje aštriai pasireiškęs „atrasiosios atminties“ fenomenas, ypač akcentavęs ir iškėlęs anksčiau uždraustą viešai minėti skausmingą, ribinę patirtį¹. Be to, reikia pastebėti, kad šios dvi laiko ir egzistencijos plotmės – sovietmečio atmintis ir mūsų dabartinis jo suvokimas – dažnai keistai suplakami arba tiesiog nesąmoningai persidengia. Viena vertus, apie komunistinį laikotarpį lyg ir nebėra ko pridurti, taigi jis tampa banalybe, kita vertus, jis tebelieka nežinoma žeme.

Antra, tenka pripažinti, kad sovietmetis vis dar yra marginalija mūsų kultūros istorijos tyrimuose, o ir kitokie jo tyrimai Lietuvoje, deja, dar nepakanamai tepasistūmėjo į priekį. Galbūt nenoras juo domėtis susijęs su iliuzija, kad pergyvenę sovietmetį mes jau viską apie jį žinome ir esame pajėgūs teisingai vertinti? Šį paklydimą ir norėtusi kvestionuo-

ti. Neseniai „Būtovės slėpinių“ laidoje A. Bumblauskas pastebėjo, kad mes šiuo metu bene daugiau žinome apie XV ar XVI a. LDK negu apie sovietinę visuomenę. Tai atrodytų neįtikėtina, tačiau šiuose žodžiuose daug tiesos.

Šiuo straipsniu bandoma analizuoti sovietmečio prezentacijos ir absenteizmo reiškinius dabarties Lietuvoje ir santyki su jo paveldu. Norima pasigilinti į kliūtis, trukdančias įveikti smarkiai stereotipizuotą šios epochos vaizdinį, nelinkusį niuansuoti kad ir turimo žinojimo, ir galimus būdus pažvelgti į jį *sine ira et studio*, kuriuos galėtų pasiūlyti šiuolaikinė istorijos didaktika. Kitaip tariant, norima ne tik pasvarstyti, kaip sovietmetis atsidūrė marginalinėje padėtyje, bet ir kokiomis priemonėmis galėtume jį ištempti į „dienos šviesą“. Nors šiame tekste nesigilinama į egzistuojančius bendruosius sovietologinius kultūros tyrimus (tai būtų didesnės apimties darbo uždavinys), tenka pabrėžti, kad, pirma, lyginant su politinėmis, ekonominėmis ar socialinėmis sistemos analizėmis, jie nėra tokie gausūs ir, antra, sovietiniais laikais, deja, nebuvo atlikta empirinių sociologinių tyrimų, leidžiančių matyti sovietinę visuomenę platesniame kontekste, o antropologinių lauko tyrimų būta labai nedaug (K. Verdery). Todėl būtent istorikams tenka imtis atsiveriančios plačios darbo erdvės. Šiuo straipsniu ir bandoma pateikti galimą sovietmečio tyrimų strategiją, galinčią pagelbėti konkrečioms tolimesnėms jo studijoms.

„Bausti negalima pasigailėti“ – bemaž visi vyresnieji prisimename frazę iš sovietinio multiplikacinio filmuko, kurio herojus turėjo atlikti gramatinę užduotį. Sprendžiant sovietmečio galvosūkį irgi dažniausiai nesąmoningai renkamasi, kur gi dėti kablelį

ir taip šią epochą iš anksto „nuteisti“ arba „išsteisinti“, tačiau, kaip matėme, nesusipažinus su pačia „byla“, iš karto skaityti nuosprendį būtų neišmintinga. Jeigu jau ėmėmės šio „teismo“, apsvastykime visus „už“ ir „prieš“, klausdami, ką gi mums „daryti“ su sovietmečiu, kur jį „dėti“? Žinoma, čia klausimų bus daugiau negu atsakymų, tačiau jie padės išryškinti šios sudėtingos problemos kontūrus. Praktiškai sprendžiant šią „bylą“ mums padės Cicerono įrodomieji klausimai iš jo veikalų „De inventione“.

Quis – kas? Kas turi teisę imtis sovietmečio tyrimų? Šis klausimas atrodytų keistas, nes lyg ir gyvename demokratinėje visuomenėje, kurioje laisvai galime ieškoti tiesos, nebijodami kam nors neįtikti. Tačiau konstatuotas istorikų ir kitų humanitarų nenoras atidžiau pasigilinti į šį nevienareikšmį laikotarpį kelia įtarimą. Kodėl nenorima juo domėtis? Akivaizdu, kad tai nėra lengva. Čia kaip niekur kitur stipriai jaučiamas subjektyvumo pavojus. Kaip rasti požiūrio tašką, kuris praspirstų pro vienokių ar kitokių ideologinių vertinimų paspėstas pinkles? Gal toks tyrėjas turi ateiti „iš išorės“, kad būtų neprikaištingai nešališkas? Jeigu jis užsiimtų objektyvių sociopolitekonominių struktūrų tyrimu, gal ir galėtume tokį „importuoti“. Tačiau kalbant apie sovietinį žmogų... Juk žinome, kokių problemų tarpusavyje bendraudami vis dar patiria Rytų ir Vakarų vokiečiai, kurie, nors ir yra tos pačios tautos, remiasi visiškai kita egzistencine patirtimi. O ir kiekvienas iš mūsų, pabendraavęs su vakariečiu, Rytų europiečiu ar buvusios sovietinės respublikos gyventoju, jaus žodžiais nenusakomą, bet gana apčiuopiamą skirtumą.

„Iš vidaus“ bandydami studijuoti sovietinį periodą irgi turėsime rūpesčių. Savo patirtyje talpindami tai, ko nepažįsta Vakarų žmogus, mes savęs irgi nepažįstame. Ar galėsime drąsiai remtis vyresniąja karta, kurios praeitės įvykių vertinimai *a priori* kels abejonių dėl jų kad ir nesąmoningo (vienokio ar kitokio) angažuotumo? Ką gi daryti?

Atrodo, kad sovietmetį galėtų tirti vadinamosios „ribinės kartos“ atstovai, tai yra žmonės, kurie nors dalį savo amžiaus (vaikystę, jaunystę) praleido sovietmečiu ir turi šiokią tokią asmeninę jo patirtį, bet dėl suprantamų priežasčių tais laikais nebuvo akivaizdžiai „užsiangažavę“, t. y. neturėjo rimtesnės „sprendimo galios“. Žinoma, tai jokia būdu nereiškia, kad visiems vyresniems jau nebebus leidžiama tirti sovietmečio, tačiau šiuo atveju galimi bendri kolektyviniai įvairių sričių specialistų tyrimai. Apskritai sveikintina bet kokia savo žinojimą ir patirtį teoretizuoti bandanti sovietmečio refleksija.

Quid – ką? Ką tirti? Sovietmečio atveju neišvengiamai iškyla du esminiai veiksniai – tai **žmogus** ir

sistema. Kaip žinia, kultūros istorijos objektas yra žmogus visuose savo asmeninio ir viešo gyvenimo pavidaluose. Ar jau pažįstame sovietinį žmogų? Deja, tenka pripažinti, kad jo radimosi ir susiformavimo fenomenas dar laukia dėmesio. Ne tik antropologų ar sociologų, bet ir psichologų, ir istorikų, kurie gretindami epochas gali išvelgti kokybinius jų skirtumus. Gerai žinome, kad sovietinės sistemos tikslas buvo ne tik totali visuomenės transformacija, bet ir naujo žmogaus sukūrimas. Ar šis tikslas buvo pasiektas? Tebelieka neaišku, koks buvo kokybinis santykis tarp sovietinių kultūros ideologų siekių ir gauto rezultato.

Šiuo atveju esminis klausimas būtų: kaip ir koku mastu sistema veikė žmogų, o žmogus – sistemą? Kaip mat aiškėja, kad negalime sovietinio žmogaus analizuoti atskirai nuo sistemos studijų. Ar nesusaprastinsime problemos, suskirstę visus sovietinius žmones į tarnavusius režimui ir jam besipriešinusius, į budelius ir aukas? Juk tokia logika paremtas teiginys išliktų sovietmečiu diegto pustonijų ir niuansų nepripažįstančio *dichotominio mąstymo* rėmuose. Dabarties Lietuvoje daugumai žmonių pradėjus save laikyti buvusio režimo aukomis, visa atsakomybė už patirtas kančias verčiama okupantams, kurių nebeliko, arba jų vietiniams pakalikams. Anot paveldo vadybos specialistų kanadiečio J. E. Tunbridge'o ir olando G. J. Ashwortho, „budelių“ ar kolaborantų atžvilgiu įmanoma pasirinkti dvi pagrindines strategijas. Pirmą, tai sąmoninga **kolektyvinė amnezija** apsimetant, kad nieko neįvyko, ir istoriniame diskurse vengiant prisiminti skausmingus įvykius. Antra, jeigu tai neįmanoma ar nepavyksta, imamasi **reliatyvizmo** (kuo labiau išplečiant kolaborantų grupę ir teigiant, kad visi vienaip ar kitaip bendradarbiavo) arba, atvirkščiai, skriaudikų **demonizacijos**². Šios strategijos vienokiu ar kitoku pavidalu aptinkamos ir mūsų visuomeniniame gyvenime.

Tačiau kyla abejonių, ar sovietinės sistemos transformacijų ir žlugimo laiku imtas linksniuoti *homo sovieticus* nėra tik abstrakcija? Kokios savybės jam būdingos? Kur buvo saviraiškos laisvės ribos totalitarinio režimo sąlygomis, kaip jos buvo „apčiuopiamos“, kaip kito? Kokių ribų nedrįsdavo ar bent jau vengdavo peržengti pati sistema? Kurios „išgyvenimo strategijos“ buvo sukurtos ir sėkmingai pritaikytos? Ar tik negausi šios temos lietuviška istoriografija, viena vertus, atsisukusi į rezistencijos bei genocido problematiką ir, kita vertus, siekdama nupiešti sovietinės valdžios kolektyvinį portretą (V. Tininio³, K. Antanaičio⁴ lietuviškos nomenklatūros analizės), neapėjo tarp šių dviejų ryškių ar net kraštutinių visuomenės grupių pozicijų plytinčios didžiulės erd-

vės, kurioje telpa tiek buitinis kolaboravimas, tiek „pasyvioji rezistencija“, tiek tiesiog paprastų žmonių kasdienybė. Bėda ta, kad norint prie jos prieiti jau nebepakanka taikyti įprastus politinės istorijos tyrimo metodus, o reikėtų turėti supratimą apie kolektyvinių istorijos veikėjų mentaliteto, *habitus*, istorinės sąmonės analizės būdus. Pavyzdžiui, kalbant apie mentalitetų plotmę vis dar galima tik spėlioti, kurie ankstesnio mentaliteto klodai sovietmečiu išliko, o kurie buvo transformuoti, pakito, neaišku, kiek pro sovietmetį „persišviečia“ prieškarinio Nepriklausoma Lietuva ir pan.

Kaip žinia, sovietinė sistema jau buvo sovietologų analizuota daugelyje veikalų. Taigi esama solidaus pagrindo, leidžiančio apibrėžti bei įvertinti epochos politines, ekonomines ir socialines sąlygas. Tačiau Vakarų sovietologai menkesnę dėmesį skyrė sovietinės kultūros analizei ir ši spraga tebejaučiama. Susidaro įspūdis, kad tik apgraibomis orientuojamės, kaip vertinti sovietinę kultūrą apskritai ir jos konkrečią vietą sovietinės valstybės ir visuomenės gyvenime. Juo labiau kai kalbame apie Lietuvą. Ne visai aišku, kaip čia kultūros sritį paveikė sovietinė invazija, kokios joje vyko vidinės transformacijos susidūrus su šiuo galingu išorės veiksmu. Ar bendrosios sovietinės kultūros sampratos Lietuvoje turėjo galimybių įgauti specifinius pavidalus, kylančius iš jos kultūrinių ir istorinių sąlygų ypatumų? Koks buvo galutinis šių sąveikų produktas? Dar negalime aiškiai pasakyti, kokių mastu lietuviškoji kultūra išliko tautine, o kokių virto sovietine. Ar čia būta kultūrinės autonomijos? Kokią poziciją šiuo atžvilgiu užėmė LKP vadovybė? Esama faktų, liudijančių nevienareikšmišką aukštųjų LKP funkcionierių požiūrį į tautinę kultūrą. Jie iš tiesų kartais atrodydavo giną Lietuvos interesus, bet ar dėl to juos galima būtų laikyti „bufferiu“, amortizavusiu „Centro“ nurodymus, kaip kad teigia buvusios LDDP sluoksniuose vyraujanti LKP veiklos vertinimo versija?

Nors šis klausimas reikalauja gilesnės analizės, tačiau turimi duomenys vargu ar leidžia tvirtai kalbėti apie lietuviškos nomenklatūros „dvigubą žaidimą“ ar kažkokius paslėptus ir nepaviešintus „periferinės“ valdžios pasipriešinimo „Centrui“ atvejus. Galima teigti, kad Lietuvos kultūros atžvilgiu LKP vadovybė neturėjo savarankiškos pozicijos⁵. Čia, kaip ir kitur SSSR, pasireiškė tipiška nuostata naudoti ją visų pirma, jeigu tai įmanoma, **kaip politinį resursą masėms indoktrinuoti**. Tačiau šios bendrosios tendencijos ypatybės ir mastai Lietuvoje kiek skyrėsi nuo kitų SSRS vietų ir svyravo priklausomai nuo kintančių sąlygų. Lietuvos sovietinės kultūros ideologų požiūris lanksčiai prisitaikydavo prie deklaruojamų ar numanomų SSKP nuostatų, ir tik dėl to

kartais atsitiktinai būdavo kiek palankesnis lietuviškos kultūros plėtotei.

Tokia dviprasmiška režimo atstovų laikysena siejama su pamatinių jų nuostatų ir veiksmų *nenuoseklumu*, kurio priešasčių reikėtų ieškoti ne tik miglotoje ir neišbaigtoje marksistinėje-lenininėje praeities kultūros vertinimo sampratoje – „dviejų kultūrų“ teorijoje, bet ir pačioje sovietinio režimo raidos specifikoje. Stalinizmas, Chruščiovo „atšilimas“, „brandusis“ Brežnevo socializmas ar perestroika kaskart reikalavo iš partijos funkcionierių lanksčiai prisiderinti prie kintančių aplinkybių. Noras išsaugoti stabilią padėtį valdžios hierarchijoje neleido jiems išlaikyti bent kiek pastovesnių pasaulėžiūros pozicijų. Toks ideologinis *chameleonizmas* yra visuotinai žinomas sovietinės nomenklatūros bruožas. Peršasi mintis, kad sovietmečiu *niekuomet nebuvo ir nė negalėjo būti nuoseklios kultūros politikos*, kad visuomet egzistavo paslėpti konfliktai ir įtampa. Atrodo, kad esmine taip ir neišspęsta dilema kultūros paveldo atžvilgiu nepriklausomai nuo režimo raidos aplinkybių sovietmečiu visuomet išliko ta pati: *griauti ar saugoti?*

Kitas aktualus klausimas: kokia vieta sovietinėje sistemoje buvo skirta vadinamajam kultūros žmogui, intelektualui, intelligentui? Pasak antropologės K. Verdery, sovietmečiu kultūra buvo tapusi varžybų lauku tarp intelektualų ir politinio elito⁶. Ji pabrėžė, kad intelektualų sociume užimama niša dažnai sutapdavo su partijos biurokratų ar „aparatchikų“ erdve. Taigi priklausomai nuo karjeros ambicijų jie galėjo kirsti ir kirsdavo ribas tarp šių statusų. Atrodo, kad režimui intelektualai visų pirma buvo reikalingi jos legitimacijos bei visažinystės mitui pagrįsti ir išlaikyti („partija žino geriausiai“, „partija neklysta“ ir pan.). Aišku, kad intelektualų, labiausiai pajėgių kvestionuoti šį žinojimą, „prijaukinimas“ ir neutralizacija tapo vienu svarbiausių režimo uždavinių. Taigi intelektualai režimui buvo ir reikalingi, ir kartu pavojingi.

Tarp elito egzistavusių kultūros sampratų paieška logiškai veda ir prie kitų klausimų. Koks buvo santykis tarp „viršūnių“ ir „apačių“ kultūros srityje? Kol kas mažai ką galime pasakyti apie neoficialiosios, arba „liaudies“, kultūros santykį su režimo propaguojama. Šiuolaikinės antropologų studijos atskleidė, kad sovietinė visuomenė buvo savotiškas varžybų laukas tarp neoficialaus bei kasdieniško gyvenimo ir vyraujančios partijos linijos⁷. Nors manoma, kad sovietinė kultūra buvo konstruojama „iš viršaus“, tačiau masių ji būdavo perdirbama, todėl oficialioji ideologija nors ir garantavo tam tikrą kultūrinių vaizdinių stabilumą, tačiau negalėjo užtikrinti, kad jų vartojimas ir funkcionavimas visiškai atitiktų planuotus lūkesčius.

Tačiau mes, deja, beveik neturime net sovietinės Lietuvos oficialiosios kultūros – viešųjų ritualų, ceremonijų, demonstracijų, simbolių, emblemų, paminklų, kostiumų – analizės bandymų, skirtingai nuo, pavyzdžiui, lenkų antropologų šios temos studijų⁸. Kadangi lietuviškoje istoriografijoje ir antropologijoje dar labai mažai dėmesio skirta sovietinės Lietuvos kultūros tyrimams, *valdžios* ir *visuomenės* santykiams atskleisti, politinių simbolių ir ritualų funkcionavimo tyrimai, *pajungtųjų* ir *valdančiųjų* konfrontacijų analizė per simbolinį elgesį darosi ypač aktualūs. Šiame kontekste taip pat svarbu atsižvelgti į sovietines meno estetikos sampratas, jų reikšmę formuojant režimui paklusnius individus. Kokią įtaką jiems turėjo epochos estetiniai „skoniai“ ir mados“, ypač stalinizmo laikais, kai bet kuri *grožio* idėja galėjo remtis tik nekvestionuotais socialistinio realizmo postulatais?⁹

Visiems šiems klausimams atsakyti būtinas sovietinės „atminties pramonės“¹⁰ funkcionavimo mechanizmo tyrimas. Kokiomis priemonėmis ir mastais oficialūs praeities vaizdiniai būdavo įtvirtinami viešumoje, kokia buvo jų sąveika su neoficialiomis ar net draudžiamomis istorijos versijomis? Akivaizdu, kad sovietmečiu istorija tapo politinės kovos instrumentu, didaktikos priemone ir legitimacija esamai padėčiai teikiančiu šaltiniu, o istorikai buvo pasitelkti propagandinei sistemai.

Kita nemažiau aktuali problema – sovietinio paveldo dabartinis vertinimas. Reikia atsižvelgti į tai, kad nuo Atgimimo laikų visuomenėje paplitęs apriorinis sovietmečio atmetimas ir / ar jo subanalizmas masinėje sąmonėje turėjo įtakos sovietinės epochos materialiojo palikimo niekinimui ar net sąmoningam naikinimui. Tačiau atmetant ideologiškai „svetimą“ paveldą nejučia mažėja ir „savo“ vertė. Pavyzdžiui, sovietinių monumentų griovimas inspiravo ir ideologiškai neutralių paminklų naikinimą pasipelnymo (spalvotų metalų komercijai) tikslui ar tiesiog dėl aklo ir beprasmiško vandalizmo¹¹. Politiniam elitui tylomis pritariant, su „svetimais“ paminklais buvo elgiamasi lygiai taip pat, kaip kad darė ir okupantai su „mūsiškiais“. Tačiau griovimas pats savaime yra kūrimo priešprieša. Paradoksalu, bet per keletą metų buvo nugriauta daug, o pastatyta mažai, ir visuomenė vis skeptiškiau žiūri į naujų paminklų statymą.

Vis dėlto net ir bandžiusieji svarstyti sovietinio palikimo vertės kriterijų atranką pabrėžė, kad nei Rytuose, nei Vakaruose neįmanoma rasti jokių teorinių ir metodinių precedentų¹². Antai Rimvydas Glinkis, teigęs, kad „daug kas, ką vadiname tautiška, yra sovietiška“, siūlė tokią socrealistinio meno apsaugos programą: „1) tyrinėti socrealizmo paliki-

mą, 2) atidėti jo naikinimą 50 metų, 3) kuo pilniau jį išsaugoti, 4) išsaugojant necenzūruoti, 5) jei kas jau nušalinta – eksponuoti, 6) kurti naują, kad sumažėtų noras griauti seną“¹³.

Būta ir priešingų nuomonių, siūliusių nukelti Žaliojo tilto skulptūras: „sostinė turi rasti valios ir lėšų (kad ir iš privatizuojamų objektų) tų nuimtų skulptūrų vietoje pastatyti naujas, atspindinčias miesto tilto istoriją nuo viduramžių iki šių dienų. Tarp jų galėtų būti ir raudonarmietis, daužantis mūsų žmonių galvas 1991 m. sausio 13 d. prie Televizijos bokšto. [...] Okupantų paminklai – ne mūsų pasirinkti, jie mums buvo jėga primesti, todėl teršia mūsų sostinę ir įžeidžia tuos, kurie su tais okupantais kovojo“, – teigė vienas buvęs politinis kalinys¹⁴.

Galima apibendrinti, kad esminės sovietmečio tyrimų gairės turėtų būti jo istorijos – atminties – paveldo triados pažinimas.

Kitas klausimas ir būtų **quomodo – kaip** galimi tokio pobūdžio tyrimai? Akivaizdu, kad juos pradėjus sunkumų visų pirma kels šią temą nagrinėjančios istoriografijos stoka bei pačiame dabarties sociume įsivyravę stereotipiniai sovietmečio vertinimai, kurie sudaro pakankamai dideles kliūtis interpretacijos laisvei. Be to, kaip matėme, istorikams įprastų tyrimo metodų čia nepakanka. Susidaro įspūdis, kad esminės sovietmečio pažinimui trukdančios kliūtys yra šios: šaltinių trūkumas, jų patikimumo klausimas ir interpretacijos sudėtingumas.

Deja, archyviniai šaltiniai, kaip sovietinio paveldo dalis, neišvengė bendro neigiamo požiūrio į šį laikotarpį pasekmių. Todėl bandant tirti sovietinius archyvus neišvengiamai susiduriama su chaosu, nes dažnai visiškai neaišku, kur atsidūrė įstaigų dokumentai, arba aiškėja, kad palaikius nevertingais jie tiesiog buvo sunaikinti ar vis dar lieka neprieinami skaitytojui, nes nesutvarkyti. Pavyzdžiui, nors yra žinoma, kad KGB daugelį savo dokumentų sudegino ar išsivežė, tačiau istorikai jau aliarmuoja, kad ir kituose archyvuose beturime mažiau šio laikotarpio šaltinių, lyginant su proporcingu carinės epochos dokumentų kiekiu¹⁵. Galima įsivaizduoti, kad tokia padėtis iš esmės yra paranki to periodo veikėjams, kurie, pasinaudoję situacija, pasistengė nuslėpti ar sunaikinti savo nusikaltimų ar dabar juos kompromituojančių tuometinių poelgių pėdsakus.

Be to, dirbant su šio laikotarpio dokumentais, neabejotinai kyla jų patikimumo problema. Ne dėl to, kad juos palikę asmenys būtų visada sąmoningai siekę meluoti, bet dėl jų „pomėgio“ tiesiog išpaisyti į tuo metu paplitusių diskursų rėmus arba, priešingai, apsiriboti vien tik ideologiškai neutralia, „technine“, retorika. Čia vargu ar padės kai kada išlikusi galimybė apklausti juos dabar. Deja, radikaliai paki-

tusiomis sociopolitinėms sąlygomis dažniausiai jau nebeįmanoma atskirti, kada gyvi sovietmečio liudininkai sako tai, ką iš tiesų mano (ar manė tais laikais), o kada nori pritapti prie dabartinių viešojo kalbėjimo „taisyklių“. Šiuo požiūriu simptomatiška stalinizmo epochos vyriausiojo Vilniaus miesto architekto Vladislavo Mikučiano (1913–2000) atsiminimų knyga¹⁶, kurioje jaučiamas autoriaus bandymas atbuline data save pateisinti. Be to, pabandžius šnekėtis su to meto gyvais liudininkais, veikiai pajuntama jų *baimė*. Baimė abejojant, kaip jų žodžiai bus priimti, vertinami – ar kaip bandymas pasiteisinti, „ginti munduro garbę“, ar kaip patikimas liudijimas. Taigi išlieka interpretacinės aklavietės pavojus, kada liudytojas nepasitiki tyrėju, o šis – liudytoju.

Taip atsiduriame ties trečiąja – šaltinių interpretacijos – problema. Kaip „prieiti“ prie sovietinių šaltinių – iš dabarties pozicijų ar bandant įsigyventi į to meto žmonių pasaulėžiūrą? Kaip ją apčiuopti? Kaip tyrėjui aptikti savyje vidinį cenzorių, ką su juo daryti? Kaip neleisti šaltiniams „vedžioti už nosies“, nepakliūti į jų paspėstus spąstus? Tai jau būtų istorijos mokslo metodologijos taikymo rūpesčiai. Kaip žinia, lietuvių humanistika dar tėra menkai teprisi-lietusi prie šios solidaus teorinio pagrindimo bei specifinių metodų taikymo reikalaujančios srities.

Quando – kada? Siužeto aktualumas ir neišvengiama naujų priemonių bei metodų sovietmečiui prakalbinti paieška automatiškai verčia atmesti klasikinės istoriografijos „žaidimo taisykles“. Mes nebegalime laukti 50 metų, kad objektyviai galėtume sužinoti, „kaip iš tikrųjų buvo“.

Kita mažai pastebima problema – sovietmečio nevienalytiškumas, kitaip tariant, vidinės jo chronologijos problema. Būtina įveikti išgalėjusį jo, kaip totalitarinio monolito, įvaizdį. Lietuvos kultūros istorijai svarbu išsiaiškinti įvykius bei procesus, leidžiančius atskirti stalinizmą nuo chruščiovinio „atšilimo“ ir brežnevinio „brandžiojo socializmo“. Kas vienijo ir kas skyrė šiuos laikotarpius? Kaip šie trys skirtingi periodai paveikė kultūrą? Ar šie sovietinės kultūros istorijos etapai sutampa, ar prieštarauja įprastai politinei chronologijai ir t. t. Pavyzdžiui, kokiomis formomis lietuvių kultūra galėjo skleisti „juoduojų dešimtmečiu“, t. y. nuo 1945 iki maždaug 1956 m., kai nebuvo skelbiama beveik jokių Lietuvos kultūros tyrimų?

Jeigu stalininei epochai mūsų istoriografijoje skiriamas didelis dėmesys, funkcionuoja net specialia institucija – Genocido ir rezistencijos tyrimo centras, tai apie chruščiovinio „atšilimo“ reikšmę kultūros raiškai ar jos raidą ir kokybę Brežnevo epochoje žinome daug mažiau, jau nekalbant apie visiškai neišaiškintą „atlydžio“ pabaigos datą.

Ubi – kur? Kur ieškoti sovietmečio? Akivaizdu, kad ne tik archyvuose ar pateikėjų atmintyje. Būtina suformuoti pagrindus lyginamosioms sovietinės kultūros istorijos studijoms. Kaip kokybiškai skyrėsi sovietmetis Lietuvoje, SSRS, soclageryje? Šiuo atžvilgiu Lietuvos (kaip ir kitų Baltijos valstybių) padėtis dėl unikalių istorinių aplinkybių yra ir išskirtinė, ir kartu gana tipiška, artima kitų Vidurio ir Rytų Europos šalių patirčiai, ir tai nereikėtų išleisti iš akių. Kuo mes visi panašūs? Koks buvo „užribio“ supratimas apie *homo sovieticus* ir t. t.?

Galiausiai **cur – kodėl?** Pirmiausia todėl, kad sovietmečio pažinimas yra būtinas dabarčiai. Kaip žinia, šio laikotarpio vertinimai svyruoja nuo paslėptos nostalgijos iki neįsisąmonintų ar viešai demonstruojamų „aukos sindromo“ apraiškų¹⁷. Gana įprasta daugelį dabarties reiškinių aiškinti „sovietiniu palikimu“, suprask, kažkuo labai neigiamu ir mums trukdančiu. Nujaučiame, kad turime įveikti *homo sovieticus* savyje, tačiau beveik nesiūlomi receptai, kaip tai padaryti. Todėl sovietmečio pažinimas turėtų tapti tam tikra klioterapijos („gydymo istorijos“) forma. Tik pažinę, kokia buvo sovietinė visuomenė, suprastume, kokie esame dabar, įveiksime kolektyvines *traumas*, paslėptą *gedulą*, išgyvensime *atgailą*.

Sovietmečio kolektyvinių traumų gydymui norėtųsi pasiūlyti savotišką „homeopatiją“. Tai reiškia, kad reikia išdrįsti pažvelgti į šį sudėtingą ir skausmingą laikotarpį, reikia norėti jį pažinti, suprasti. Nepaisant to, kad kai kurie su sovietmečio paveldu, sovietmečio atmintimi susiję įvykiai ir reiškiniai visuomenėje vis dar įžiebta audringas reakcijas, pavyzdžiui, Grūto parko steigimo istorija, Žaliojo tilto skulptūros, „Grūto parko lyrikos“ išleidimo peripetijos¹⁸ ar visai naujas aršus konfliktas, kilęs dėl A. Sniečkaus istorinės reikšmės įvertinimo, būtinas dialogas tarp žmonių, tarp kartų. Tai galėtų įgyti praktinę tematinių muziejinių parodų išraišką, kuriose specialistų padedami paprasti žmonės pasidailintų savo prisiminimais ir patys atrinktų norimus eksponuoti daiktus. Šis savotiškos klioterapijos metodas užsienyje jau yra seniai taikomas ir susilaukia daug teigiamų rezultatų¹⁹. Paradoksalu, bet jeigu mūsų kultūros paveldo eksploatavimo sampratos būtų panašios į dabar vyraujančias Vakaruose, mes, matyt, turėtume ekomuziejais paversti ir uždarytas sovietines gamyklas ar buvusius kolūkius, kaip kad ten daroma su atitarnavusiomis kasyklomis ir įmonėmis. Tokiu būdu vakariečiai bando sušvelninti socialines traumas, kylančias dėl staigių visuomenės raidos pokyčių pereinant į postindustrinę visuomenės stadiją²⁰. Jų taikomas daugiaperspektyvus požiūris šiuo atveju galėtų padėti ir mums. Žinoma, pas mus jį reikėtų diegti atsargiai ir santūriai, tačiau tai prisi-

dėtų prie viešosios tolerancijos įvairiems sovietmečio vertinimams ugdymo, nors galima numanyti būsiant stiprų populiarių stereotipų pasipriešinimą, ypač remiamą galią turinčiųjų.

Tai kad sovietinio laikotarpio reiškinių ir objektų pripažinimo paveldu klausimas dar nepradėtas rimčiau analitiškai svarstyti, o sovietinė atmintis tebeignoruojama, rodo vis dar jautrią istorinę sąmonę patirtoms istorinėms traumoms, kuri neleidžia užmegzti dialogo su šia skaudžia ir sudėtinga praeitimi, geriau ją pažinti. Vis dar turime šuolinį, trūkinėjantį Lietuvos kultūros istorijos vaizdinį. Tad yra būtinas gyvosios atminties ir akademinės istorijos susitikimas, istorijos patikrinimas ir papildymas atmintimi, sausų faktų skeleto „apauginimas“ gyvų atsiminimų „mėsa“. (Kartą, šnekėdama su mama, pasakiau, kad „tais laikais“ kolūkiečiai neturėjo pasų. Ji buvo nustebusi, tačiau staiga prisiminė, kad iš tiesų, baigusi 8 klases ir norėdama stoti į Panevėžio technikumą, privalėjo prašyti kolūkio primininko išrašyti pažymą, neprieštaraujančią jos išleidimui iš kolūkio.)

Taigi „parengtinis tardymas“ atskleidė daugybę šios improvizuotos „bylos“ spragų ir „baltųjų dėmių“. Todėl jokiū būdu negalime jos atiduoti „teismui“, jau nekalbant apie galutinio ir neapskundžiamo „nuosprendžio“ paskelbimą.

Gauta 2003 01 30

Nuorodos ir paaiškinimai

- ¹ A. L'Est, *la mémoire retrouvée* (sous la dir. de Alain Brossat, Sonia Sombe, Jean-Yves Potel, Jean-Charles Szurek), Paris, La Découverte, 1990.
- ² J. E. Turnbridge, G. J. Ashworth, *Dissonant Heritage. The Management of the Past as a Resource in Conflict*, Chichester: John Wiley and Sons, 1996, p. 109.
- ³ V. Tininis, *Sovietinė Lietuva ir jos veikėjai*, Vilnius: Enciklopedija, 1994; V. Tininis, *Sniečkus. 33 metais valdžioje*, Vilnius, 1995.
- ⁴ K. Antanaitis, *Lietuviškoji sovietinė nomenklatūra, Darbai ir dienos*, 1998, Nr. 7.
- ⁵ Čia norėtusi pasiremti K. Antanaičio sovietinės lietuviškos nomenklatūros tyrimu, kuriame jis vienareikšmiškai laikosi šio požiūrio.
- ⁶ K. Verdery, *Theorizing Socialism: a Prologue to the „Transition“*, *American Ethnologist*, vol. 18, Nr. 3.
- ⁷ *Consuming Russia: popular Culture, Sex and Society since Gorbachov* (ed. by Adele Marie Barker), Duke University Press, 1999.
- ⁸ J. Kubik, *Power of Symbols against the Symbols of Power*, Pennsylvania University Press, 1994. Janas Kubikas yra bandęs atskleisti, kaip kultūros sferoje buvo konstruojama, rekonstruojama ir legitimuojama politinė Partijos ir Valstybės galia. Autorius parodė simbolinio konflikto tarp politinės valdžios ir visuomenės priežastis. Kultūra ir galia tampa glaudžiai persipynusiais ir neatskiriama socialinių santykių ir socialinių procesų aspektais. Vienu jų yra politinis ritualas. J. Kubikas skiria tris ritualų rūšis: 1) pasipriešinimo (kada egzistuojanti sociopolitinė tvarka išjuokiama, bet neardoma (šių ritualų pavyzdžiu galėtų būti įvairūs karnavalai, M. Bachtino analizuotos viduramžių kvailių šventės ir pan.)), 2) patvirtinimo ir 3) ceremoninių revoliucijų (nukreiptų į naujų simbolių, įkūnijančių naujus ar gaivinačius senus principus bei vertybes, kūrimą). Šiuo atveju mums ypač aktualus patvirtinimo ritualų laukas – komunistinėse visuomenėse populiarus ritualo forma. Jų tikslas buvo generuoti, tvirtinti, tradicionalizuoti naują pasaulėžiūrą, oficialios sociopolitinės galios autoritetą ir legitimaciją, galiausiai – išlaikyti *status quo*. Per manipuliavimą simboliais ir ritualais stiprieji įtvirtindavo savo pranašumą ir autoritetą, o silpnieji priešindavosi. Antropologai teigia, kad mitas ir ritualas, viena vertus, konstruoja socialinį identitetą, palaiko visuomenės bendrumo jausmą, tačiau tai dar nereiškia, kad šis solidarumas užtikrinamas visuose visuomenės sluoksniuose. Ritualų ir simbolių pagalba gali būti kuriama konfliktuojančių visuomenės segmentų formalus tapatumo ir solidarumo patirtis.
- ⁹ I. Golomstock, *L'art totalitaire. Union Soviétique, III-e Reich, Italie fasciste, Chine*, Paris: Editions Carré, 1991.
- ¹⁰ „Atminties pramonės“ (*memory industry*) terminas, matyt, ne be ironijos pagal analogišką paveldo industrijos sąvoką buvo „nukaltas“ Kerwino Lee Kleino. Žr.: K. Lee Klein, *On the Emergence of Memory in Historical Discourse*, *Representations*, 2000, No. 69, p. 127.
- ¹¹ Etnologas V. Milius išskyrė keletą jau atkurtos Nepriklausomybės metais pastatytų kryžių ir kitokių paminklų naikinimo ir darymo paskatų: 1) antivalstybines ir antilietuviškas, 2) chuliganiškas, 3) komercines. Plačiau žr.: V. Milius, *Kaip Lietuvoje drausti ir naikinti kryžiai, Liaudies kultūra*, 1995, Nr. 5, p. 15.
- ¹² Jonas Minkevičius, *Sovietmečio architektūrą ant istorijos svarstyklių*, *Literatūra ir menas*, 1992, Nr. 30, p. 8–9.
- ¹³ R. Glinskis, *Ar Lietuvos meno istorijoje rasime vietos socrealizmui?*, *Literatūra ir menas*, 1995, Nr. 42, p. 3.
- ¹⁴ J. Starkauskas, *Mūsų ir ne mūsų paminklai*, *Dienovidis*, 1999, Nr. 4, p. 5.
- ¹⁵ D. Gudavičiūtė, *Istorikams XIX amžių tyrinėti lengviau nei sovietmetį*, *Lietuvos rytas*, 2001 m. rugpjūčio 25 d.
- ¹⁶ V. Mikučianis, *Norėjau dirbti Lietuvoje*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2001. Kadangi šie atsiminimai rašyti 1985–1986 m., gali būti, kad kai kurių teiginių įvilkinimas į šiuolaikines formas atsirado vertėjos dėka arba autoriui peržiūrėjus tekstą.
- ¹⁷ I. Sabonytė-Šutinienė, *Visuomenės atmintis: nuo herojų mitų iki sovietmečio užmarščių*, *Šiaurės Atėnai*, 2002, Nr. 16, p. 10–11.
- ¹⁸ Keletas išsėdusių eilių autorių, kuriems andainykštės jų kūrybos priminimas anaipol nėra parankus, „Grūto parko lyrικά“ išleidusią „Gairių“ leidyklą padavė į teismą, reikalaujanti atlyginti žalą už „garbės ir orumo įžeidimą“. Teismui nežvelgus čia jokio „įžeidimo“, buvo pradėtas (ir laimėtas) naujas procesas, šį kartą reikalaujanti išmokėti honorarus...
- ¹⁹ G. Kavanagh, *History Curatorship*, Leicester University Press, 1990.
- ²⁰ Šiai problemai analizuoti skirtas H.-P. Jeudy veikalas, žr.: H.-P. Jeudy, *Mémoires du social*, Paris: Presses universitaires de France, 1986.

Rasa Čepaitienė

**THE SOVIET PERIOD IN THE LIGHT OF HISTORY
OF CULTURE: A TRIAL OF THE PROJECT**

S u m m a r y

This article is an attempt to analyze the phenomenon of presence-absence of the Soviet period in today's Lithuania and the rapport with its heritage.

It offers an analysis of the present assessments of the Soviet period in Lithuania stating that, paradoxically, this epoch though close to us in time, is badly known. Its stereotypical definitions are considered as sufficient. Important lacunas are felt in the human sciences of Lithuania, therefore the author wished to question the popular statement that we do remember Soviet times too well to analyse them more deeply.

In order to fill in the breaches of knowledge of the Soviet epoch, this article concerns a circle of questions an answer to which would make this period more clear and its evaluations more serious and more tolerant. In this respect, the most important thing is to find definitions for three basic categories – the *history–memory–heritage* of the Soviet period. Moreover, it is necessary to go deep into the obstacles that impede fighting the stereotypical image of this era, to find lacking nuances of the knowledge that we already possess, and the possible ways to look at it *sine ira et studio* that could be proposed by the modern didactics of history. In other words, not only to consider how the Soviet period found itself in a marginal position, but also by what means we could take it out “into the day's light”.